

LA HUMANITZACIÓ DE LA MENORCA DE MIGJORN

Tomàs Vidal Bendito

Departament de Geografia Humana. Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

Menorca és una illa petita i solitària, la més aïllada de la Mediterrània. La seva isolada centralitat, la mantingué al marge del poblament humà fins a dates molt tardanes i quan a la fi hi arribaren els primers homes, visqueren amb pocs contactes amb l'exterior, durant centúries, desenvolupant formes de vida de certa originalitat a causa, principalment, de la migrada comunicació amb altra gent. Pocs testimonis deixaren els romans i els musulmans i la molt tardana incorporació de l'illa al món cristià no canvià gaire les coses. Fins i tot, en el segle XVI, es pensà en despoblar l'illa atès que semblava poc rendible la seva defensa, davant l'amenaça turca, i aquests, els turcs, gairebé van aconseguir d'emparar-se'n *manu militari*. Tanmateix, però, una mica més tard, quan les coses anaven molt malament en el seu entorn, en el segle XVII, els menorquins es despertaren i l'economia i la demografia donaren un notable pas endavant. A les acaballes d'aquest segle les dues viles insulars, insignificants fins aleshores, s'acostaren, a tots els efectes, al rang de ciutat. El segle següent, el de les llums, fou políticament tan insòlit com socialment i econòmicament dinàmic. L'illa canvià d'amos i de

bandera sis vegades, però, al cap i la fi, els menorquins, a principi del segle XIX, eren més, més rics i més cultes que abans i més, encara, que molts dels seus veïns. Maó (Fig. 23.1) fou el motor dels canvis i en les esmentades dates es permeté el luxe de desenvolupar un dels primers eixamples de l'urbanisme ibèric ja que arribà a fregar l'aleshores gens menyspreable xifra de 20.000 habitants. Acabada la guerra del francès, la situació es complicà i els menorquins ho passaren magre, tot i que foren capaços de no tornar enrere. Una precoç modernització demogràfica i una emigració, notable en certs moments, donaren lloc a un moderat creixement poblacional en el XIX i la societat menorquina que s'havia desagrairitzat, progressivament i sensiblement, al llarg del XVIII trobà camins per a seguir aquesta via de forma que cap al darrer terç del XIX esdevingué una societat bàsicament industrial, prou avançada a la llum dels indicadors demogràfics i socioeconòmics. Amb alts i baixos, la situació progressà en el segle XX fins que, en el darrer terç de la centúria, entrà el negoci turístic que cresqué, amb parsimònia i una certa moderació, però amb pas ferm cap a l'hegemonia com a base econòmica.

Aquesta agosarada síntesi de mil·lennis d'història té com a finalitat indicar, de bon principi, que la humanització del territori

Fig. 23.1. Maó, motor dels canvis de la Menorca de principis del segle XIX, desenvolupà un dels primers eixamples de l'urbanisme ibèric.

menorquí ha seguit models d'una certa originalitat, amb fort predomini de la "baixa pressió". La població insular fou feble durant segles i, quan cresqué, ho féu, com hem dit, en un context de dinamització d'activitats no agràries i per això l'illa gairebé no ha conegut situacions agudes de fam de terra per a la supervivència. Això fa que el paisatge insular s'hagi conservat millor que altres. L'estructura agrària ha canviat relativament poc en els darrers dos-cents anys i encara es basa en unitats d'explo-tació de mitjana i gran superfície: el *lloc*. Avui molts d'aquests llocs estan en un estat de plena obsolescència sota el punt de vista econòmic i d'hàbitat. A molts, ja no hi queda ni record del que era el pas de l'arada i fa dècades que ningú dorm a les seves sòlides cases, però la inscripció en el registre de la propietat roman gairebé intacta. De tota manera, l'esmentada moderació de la pressió humana sobre el territori no exclou una intensa i original humanització del paisatge. Estam en presència d'un paisatge "molt construït"; potser hi ha pocs espais rurals on per a tan poca gent hi hagi tanta obra feta. Més endavant donarem clàrícia de tot això.

El lloc menorquí era, com el mas català, una explotació familiar on l'explotador, propietari o parcer, organitzava la terra de forma que la producció resolgués les necessitats alimentàries d'una o dues famílies amb l'afegit d'una part de productes comercialitzables. La força de treball era bàsicament la familiar que s'allotjava en una casa ubicada a la finca i a partir d'aquest centre neuràlgic, la terra s'organitzava en funció de les oportunitats que oferia la natura i les conveniències dels que la treballaven. En general, el grau d'humanització minvava amb la distància a la casa de manera que cada lloc venia a ser una clariana en un oceà de "marina" (bosc, matollar i erm). El cereal i el bestiar oví n'eren la base. En un lloc mitjà el conradís representava poc més de la meitat de la superfície total i es dividia en tres sementers que eren cultivats de forma rotatòria de manera que més de la meitat del conradís romanien anualment en guaret i servia de pastura al bestiar que comptava també amb notables superfícies de marina. Fins ben entrat el segle XVII, la ramaderia ovina fou la base econòmica sota el punt de vista comercial. La llana menorquina era molt preuada entre els merca-

ders toscans que n'adquirien tanta com podien. En conseqüència, els pagesos primaven l'atenció a aquesta demanda solvent a costa de produccions deficitàries de gra pel que fa a les necessitats del conjunt de l'illa.

Al lloc hi havia terra abundant i mà d'obra diversificada. Els homes tenien ànsia del bestiar i dels treballs agrícoles, inclòs l'hort. Les dones i els infants eren responsables de les feines agràries més casolanes (galliner, fer formatge, etc.) i de les domèstiques. La vida era gran i comparativament confortable. Les construccions de destinació ramadera no foren rellevants fins a finals del segle XIX, però a partir d'aleshores proliferaren, fins i tot amb luxe.

Sabem poc de la vida pagesa anterior al segle XVIII, però tot sembla indicar que el paisatge rural i les formes de vida canviaren sensiblement en el segle XIX i que el que avui encara en queda i que consideram tradicional, és relativament modern.

En resum, el paisatge rural de Menorca és el resultat de la interacció de factors naturals i socials. Els primers són quasi inalterables, però els segons canvien, i molt, amb el temps. La màxima intensitat de l'acció humana tingué lloc, com hem dit, en el segle XIX i els protagonistes d'aquest acció foren pocs. La propietat de la terra estava molt concentrada. Devers 1860, el 50 % de la terra estava en mans d'unes trenta persones que controlaven molt especialment les terres litorals. En conseqüència, el que es feu al camp menorquí en el XIX fou, per a bé i per a mal, decisió d'unes poques persones, bàsicament dels "senyors" tradicionals de Ciutadella. A partir de finals del segle XIX, el paper dels nous senyors burgesos anà creixent de forma que a mitjan segle XX la terra menorquina era més burgesa i maonesa que senyorial i ciutadellenca. Els senyors decidien i pagaven, però els pagesos parciers suggerien i feien, de forma que, si la relació entre uns i altres era fluida, es podia avançar bastant. Només d'aquesta manera s'entén la intensa humanització del paisatge per la via constructiva. Les cases, les parets, els corals, les barraques, les cisternes, les eres, les pallisses, els estables, etc., que proliferaren en el camp

menorquí, no tan sols són moltes sinó que, de més a més, són construccions sòlides i belles ja que, a la seva freqüent bellesa espontània "folk", s'afegeixen a Menorca detalls d'arquitectura culta. Aquest toc sumptuari, superflu, de determinades construccions del camp menorquí, és un fet prou original i significatiu sobre el qual tornarem.

Vistes aquestes generalitats passarem a centrar-nos en el Migjorn.¹

EL PAISATGE HUMÀ DE MIGJORN

Menorca és una illa de terres geològicament molt variades, especialment a la meitat nord, a Tramuntana, però, en general, la topografia és poc contrastada. La meitat sud, el Migjorn, és d'una homogeneïtat que frega la monotonia: una plataforma calcària solcada per barrancs, gairebé invisibles des d'enfora, però que compartimenten dràsticament el territori. La roca, de color clar i generalment dura, guaita per tot arreu entre clapes de terra rogenca de poc gruix. No entraré aquí en més detalls físics, simplement recapitularé dient que aquest Migjorn, a primera vista, no sembla un marc massa acollidor per a la vida humana, molt menys que la Tramuntana on, fora d'alguns tràgics roquissars litorals, bona part de les terres presenten una fesomia més amable. Tanmateix, però, són les adustes terres migjorneres les que sempre han estat preferides pels pobladors. L'explicació més plausible de tot plegat rau en el caràcter palúdic de moltes àrees de Tramuntana, degut a la impermeabilitat dels sòls i al blocatge de les desembocadures dels torrents per barres d'arena darrera de les quals es formen albuferes i prats. També podem pensar que la vegetació natural d'aquesta àrea era més difícil de dominar i que les terres conquerides eren més males de llaurar. Igualment es diu que les pastures de Tramuntana són pobres i insanes per a les ovelles.

¹ Per a una visió geogràfica de la història de Menorca, vegi's Vidal (1996).

Sigui com sigui, les dades arqueològiques i els documents confirmen, sense gaire lloc a dubtes, que els menorquins han estat sempre més migjorners que tramuntaners. Una altíssima proporció dels poblats prehistòrics es troben a Migjorn i, també, les dues ciutats històriques. La de Maó està ran del contacte entre les dues Menorques, però preferí l'adusta i ventilada cornisa calcària del sud a les arredossades, assolellades i suaus valls de la riba nord de la *ria*. No cal dir que la situació d'ambdues ciutats té molt a veure amb els ports respectius, però, de ports prou bons, n'hi ha més, com és el cas dels de Fornells i Sanitja, a Tramuntana, que tingueren cap o poc èxit com a esca per al poblament. No cal dir que un cop arrelaren les urbs de llevant, Maó, i de ponent, Ciutadella, la sort de la resta del poblament quedà decidida. La perifèria immediata de les esmentades viles esdevingué un espai molt preuat i bona part d'aquesta rodalia és geològicament Migjorn. De tota manera, la prova més rotunda de la predilecció per part dels menorquins per l'esmentada zona migjornera, la trobam a l'àrea maonesa on, fins a mitjan segle XX, la riba nord del port fou un pràctic desert humà mentre que la perifèria sud havia esdevingut un formiguer des del segle XVI.

Tant al sud com al nord, el primer que ha de resoldre el poblador de Menorca és el problema de l'aigua. Les fonts són rares i els torrents estan més temps secs que actius. Quasi cap dels grans poblats prehistòrics i molts pocs llocs actuals comptaven ni compten amb recursos hídrics naturals al seu entorn. Gairebé el mateix podem dir dels pobles interiors; però, en canvi, Maó i Ciutadella, sí gaudeixen de fonts de certa importància, cosa que ajudà, sens dubte, a l'èxit d'ambdós burgs. Entre les moltes bondats atribuïdes al port de Maó, destaca l'abundància i l'accessibilitat de les fonts per a l'abastament de les naus ja que era possible fer aiguada atracant-hi arran d'algunes. En resum, tret d'aquests dos casos sense parió, la resta del poblament illenc no s'ha regit per la presència de recursos hídrics espontanis i ha optat per la "producció" pròpia a base de pous, aljubs i cisternes allà on ha convingut. A Migjorn els pous són fondos, mals de foradar,

però l'aigua mai no falta. A Tramuntana els pous són superficials, però incerts.

Abans de la conquesta catalana no existien a l'illa més entitats de població que les dues viles esmentades i un castell, Santa Àgueda. Aquest, aixecat a dalt d'un turó, a la Tramuntana, era una fortificació de certa importància, però no sabem quin rang tenia com a lloc habitat. Malauradament ningú no ha estudiat seriosament aquest castell, el més important i enigmàtic vestigi de la Menorca medieval. Fora d'aquests tres nuclis, hi havia uns pocs centenars d'alqueries que, potser, constituïen ja una constel·lació d'hàbitat disseminat. Sens dubte, molts dels llocs actuals són descendents directes d'aquestes alqueries i conserven encara el nom àrab. Segons això darrer, es pot aventurar alguna cosa sobre la distribució espacial del poblament rural musulmà. Malauradament, però, la primera relació sistemàtica d'alqueries que ens ha arribat és tardana, de principis del segle XVII (Vidal, 1969; Murillo, 1988); tot i això, amb aquestes dades i les que apareixen ocasionalment als documents medievals conservats, es constata que també el poblament rural tingué una neta preferència pel Migjorn on les alqueries eren més nombroses i més petites que a Tramuntana. De les 343 alqueries inventariades, 243, més dels dos terços, estaven a Migjorn. L'efecte de la geografia física queda confirmat, però no tant, si tenim en compte el que ja havia indicat: l'influx urbà, de Maó i de Ciutadella. Ambdós termes monopolitzaven més de la meitat de les alqueries insulars i, especialment en torn de Maó, era ja ben perceptible un procés de fragmentació de la propietat rústica.

Els repobladors cristians fundaren pobles i parròquies rurals. Alaior, el poble nou que tingué més èxit, s'ubicà en terres de Migjorn. Ferreries s'instal·là gairebé en el contacte d'entre les dues Menorques i només Es Mercadal, que s'ubicà en plena Tramuntana, gaudí de menys fortuna que els altres. De les tres parròquies sense poble, només una se situà en Migjorn (Sant Joan). Les altres dues (Santa Creu i Sant Llorenç) s'ubicaren en Tramuntana. Cap de les tres, tanmateix, tingué èxit com a aglutinadora de poblament.

RETRAT D'UN LLOC DE MIGJORN: ES RAFALET

L'alqueria, coneguda més tard com a *posseïció* i, finalment com a *lloc*, fou l'eina bàsica de l'antropització de Menorca. Si més no, fou el model que s'imposà a partir del segle XVII i que ha arribat gairebé fins avui. En conseqüència, la forma més eficaç de tractar el tema que ens ocupa és centrar el discurs en l'anàlisi del model. Al camp de Menorca no tot són llocs, ni tots són iguals, però sí podem atrevir-nos a estimar que més de dos terços del paisatge menorquí s'ha fet amb el motle del lloc. Especialment en termes paisatgístics, visuals, hi ha dos tipus de lloc que vénen marcats pel tipus de pedra disponible *in situ*. El paisatge del lloc és un paisatge molt construït i, en conseqüència, la imatge canvia en funció dels materials d'obra. El materials que més s'avenen amb el model són els calcaris en les dues vessants bàsiques: el còdol de penya viva i el marès. El còdol s'emptra tal qual es troba, o amb petits retocs, per a fer parets i construccions grolleres. El marès, es treu de la pedrera

en blocs geomètrics, de mides predeterminades, i s'emptra per a les construccions importants. Atès que el transport de coses vulgars i feixugues era especialment inviable fins a la revolució dels transports, el marès és rar a les construccions de Tramuntana i les parets d'aquesta àrea són, comparativament, poques i fràgils ja que manca també el còdol dur i aspre de Migjorn molt més apte i abundant. Per tot això, el paisatge de Tramuntana no tan sols està menys poblat sinó que també està menys construït. En resum, el paradigma del paisatge menorquí és el de Migjorn, el dels llocs de Migjorn, i un paradigmàtic exemple d'aquests podria ser es Rafalet de Llevant, del terme actual de Sant Lluís (Fig. 23.2). En conseqüència, anem a veure la biografia d'aquest lloc, especialment com a model organitzador i modificador del medi migjorner (Vidal, 1988 i 1998-99).

L'any 1600 (Vidal, 1969; Murillo, 1988), al capbreu que recull l'inventari de la propietat rústica illenca, apareixen citades, tocant a la costa més oriental de l'illa, dues alqueries anomenades Rafalet. Una, el Rafalet d'en Vidal,

Fig. 23.2. Es Rafalet de Llevant, al terme actual de Sant Lluís, és un dels exemples paradigmàtics de lloc de Migjorn.

pertanyia a un agricultor emfiteuta, els descendents del qual, quatre segles després, segueixen conservant-la en part. L'altra finca, possiblement segregada de l'anterior, era el Rafalet de n'Olives. La primera, la dels Vidal, comptava amb unes 250 ha formades per terrenys que des de la mar remuntaven uns dos quilòmetres terra endins, seguint la conca del barranc que desemboca en una cala dita també des Rafalet. Ambdós Rafalets devien procedir d'un antic Rafal de gran extensió (unes 350 ha) de probable origen musulmà, a jutjar pel nom. Cal dir que en el cas de Menorca els llocs que duen, encara avui, el nom de *rafal* no presenten cap particularitat que els distingeixi de les alqueries o dels llocs, però són freqüents els d'ubicació periurbana. Rafalet és, òbviament, diminutiu de *rafal*, i, en aquest cas no sembla justificat ja que el nostre Rafalet era un lloc de notable extensió i més paradoxal és, encara, que en el segle XVIII fos conegut com a Rafalet Gran. Aquesta finca limitava, al nord, amb Binissaida, al sud, amb Alcalfar i Biniancolla i, a l'oest, amb Trebalúger. Totes eren alqueries de nom àrab i totes comptaven, també, com el Rafalet, amb torres de defensa adossades a les construccions residencials i agràries.

Les terres de la finca estaven constituïdes pels vessants suaus de l'esmentat barranc homònim. Aquest, fenedura oberta per l'erosió fluvial a la plataforma calcària, és una estreta gorja (uns 12 m) poc sinuosa i moderadament escarpada (uns 5 m) pel fons del qual solament hi corre aigua després d'alguns aiguats excepcionals ("delobins"). Superats els modestos penya-segats del barranc, les terres s'elevan suauement fins a guanyar la pràctica horitzontalitat en una cota pròxima als 40 m. Els sòls són prims, d'argiles roges, i la roca aflora per onsevolga. La finca guaita al mar en alts penyals al nord i en un suau pla inclinat de lapiaz o rascler marí al sud. La cala, oberta al final del barranc, és una estreta i pintoresca gorja d'aigües profundes i transparents però sense cap valor com a refugi d'embarcacions i amb escassa capacitat com a lloc de prendre banys. El llit del barranc està avui ocupat per un ufanós alzinar, encara que no falten els ullastrs que, en aquest medi humit i ombrívol, creixen drets

i fins, gairebé com a bambús. Es tracta del quasi únic barranc de Menorca ocupat al cent per cent per la vegetació natural, "luxu assumible" en un lloc gran.

És mal de saber quin seria l'ús del sòl abans del segle XVIII, però el més probable és que el bosc d'alzines dominàs a la franja costanera fins a prop de la mar, alternant amb bosc clar d'ullastrs i llentiscle en els sectors menys favorables. Les terres de conreu serien les més planes, profundes i arrecerades de l'interior.

A l'extrem més allunyat del mar i invisible des d'aquest, es construí en època incerta (segle XIV?) una vivenda fortificada de certa prestància de la que solament es conserva la base d'una torre amb una sagetera, però fa uns cinquanta anys es conservava encara erecte un arc d'aparença medieval. Entorn de les ruïnes es troben abundants restes de ceràmica medieval de qualitat i, fins i tot, hi ha vestigis de peces de possible filiació musulmana. També es trobà, no lluny d'aquestes ruïnes, un tresoret de monedes medievals (diners d'Alfons V, segle XV). Cal remarcar que els materials i les tècniques constructives són diferents de les que avui considerem típiques. El marès només apareix en llandes i arcs, la resta és pedreny lligat amb morter. És, doncs, presumible que la finca i la casa es remuntin a l'edat mitjana, però les primeres notícies fidedignes sobre el lloc i sobre els seus propietaris són del segle XVI. Sembla que els turcs (Barba-rossa) segrestaren el propietari d'aquesta finca i que els seus hereus no tingueren excessiu interès en rescatar-lo. S'embolicaren en un plet, gràcies al qual sabem moltes coses del lloc i de la família cap a l'any 1600. Resumint, els documents ens presenten una família de pagesos relativament rics que vivien al lloc, però tenien també parada casa (posada) a la vila de Maó. Sembraven cereals i, sobretot, criaven ovelles. Del 1600 fins a començaments del segle XVIII tenim poca informació, però tot indica que ja en el segle XVII els Vidal deixaren de cultivar directament la terra i canviaren de "braç", passaren d'honors a ciutadans, residint i exercint càrrecs públics a la ciutat de Maó. Possiblement gràcies a matrimonis avantatjosos, ampliaren el

seu patrimoni rústic la qual cosa els permeté ésser definitivament absentistes. No obstant això, sabem que optaren, també, per altres activitats lucratives (comerç, professions liberals) amb la qual cosa les rendes de la terra deixaren d'ésser el puntal exclusiu de la seva subsistència. Això darrer és molt important ja que constitueix, com veurem, una de les claus de l'evolució de l'agricultura i del paisatge rural de Menorca, basada en "luxes assumibles" per part dels propietaris.

En el trànsit de cultivadors a absentistes en els segles XVII i XVIII els Vidal no foren una excepció. Les terres patrimonials foren donades, en general en parcel·la, a un nou estament d'empresaris agrícoles, els "amitgers" que es feren càrrec de l'explotació de la gran majoria dels llocs. D'aquesta manera les decisions sobre l'organització agrària de Menorca passaren a ésser compartides per "senyors" (propietaris absentistes) i "amos" (parcers). Un contracte escrit fixava les regles del joc, però de manera laxa que en molts de casos es resumia a precisar que el parcer es comprometia a dur la finca segons "ús i costum de bon conrador". El parcer aportava la força de treball pròpia i la dependent (familiars, assalariats), l'utilitatge (arades, eines, etc.) i part de les llavors. El senyor aportava la terra, les instal·lacions fixes (vivenda, forn, pou, molí, etc.) i una dotació de bestiar (mota), en especial el de feina. Els fruits bàsics es repartien a mitges. El que les inversions estructurals foren a càrrec exclusiu del senyor feia que els "amos" fossin especialment insistents en les peticions de millores d'aquest caire. Pel que es veu, els senyors foren, generalment, bons de convèncer.

A la primeria del segle XIX el propietari des Rafalet Gran decidí dividir-lo en dues explotacions i, d'aquesta manera, nasqueren es Rafalet Vell i es Rafalet Nou. Al "nou", el lloc que estudiarem principalment, li correspongueren les terres litorals, al "vell", les interiors. En termes superficials la partició fou equitativa; la qualitat de les terres litorals, emperò, era molt inferior, possiblement eren terres ermes en alta proporció (marina), amb la qual cosa es Rafalet Nou fou, en el seu inici, una "frontera", unes terres a conquerir per al conreu (fer *terra*

nova). La divisió es féu per raons tècniques, per a intensificar la producció, ja que els dos llocs resultants seguiren pertanyent, fins avui, a la mateixa família. La subdivisió d'alqueries o llocs és, sortosament, fàcil de seguir gràcies als costums pel que fa a la toponímia. Fins ben entrat el segle XIX, era gairebé segur que, tant el lloc nou com l'originari conservassin el nom primitiu amb additaments prou expressius: per exemple, del Rafal originari del lloc que ens ocupa, sorgiren es Rafalet Gran i es Rafalet Petit. El primer es dividí en Rafalet Vell i Rafalet Nou i el segon en Rafalet Petit, Rafalet de sa Costeta i Rafaletó. Per aquest camí s'arriba a fets pintorescos com, per exemple, l'existència d'un lloc "nou nou" i d'un lloc "nou vell". Altres additaments toponímics ajuden a seguir els processos de disgregació: de Davant i de Darrera, de Dalt i de Baix.

En el cas del Rafalet, contràriament al que és habitual, la divisió de la finca matriu implicà l'abandonament de la vella casa fortificada i la construcció de dues de nova planta. La des Rafalet Vell s'aixecà a prop de l'emplaçament de la casa antiga i es construí segons els racionals, bells i sòlids patrons de l'arquitectura rural menorquina del segle XIX (Vidal, 1972). La casa des Rafalet Nou s'aixecà més a prop del mar, a uns a uns 600 m de la casa vella i de la costa, sobre la cota més alta de l'entorn, des de la qual es compta amb una magnífica vista de 180° de mar. Aquesta preocupació "panoràmica" té, entre altres, una significativa explicació. En el cosmopolita Maó de final del segle XVIII i principi del XIX s'instaurà el gust, entre les classes acabalades, per les residències campestres. Dins d'aquest context, moltes de les cases rurals situades en llocs atractius foren creades o adaptades amb aquesta finalitat d'esbarjo. Generalment l'afer consistí en intercalar una planta en la casa tradicional. El primer pis esdevingué la zona destinada al "senyor", mentre que la planta baixa quedà, com abans, com a vivenda del parcer i les golfes com a magatzem de gra. Des del punt de vista estructural, aquestes mansions campestres són modestes i bàsicament tradicionals, però sovint es revestia la façana principal d'elements arquitectònics cultes, concretament neoclàssics de certa apa-

rença pal·ladiana. Aquesta moda donà lloc a una gran novetat, pel que fa al poblament menorquí: les cases s'acostaren per primera vegada al mar i s'emplaçaren en punts panoràmics i, per tant, esdevingueren molt visibles des del mar. Això darrer era gairebé impensable abans de la pràctica extinció del corsarisme en les aigües de la Mediterrània occidental. Per altra banda, amb la moda de l'esplai campestre, els senyors s'acostaren més a les seves possessions i s'interessaren més pels afers agraris. Fins i tot foren alguns d'aquests llocs parcialment d'esbarjo on es feren més inversions abans sumptuàries que rendibles. De tota manera seria ridícul confondre aquests llocs menorquins amb casa de senyor amb les vil·les de l'aristocràcia anglesa de l'època ja que les primeres són d'un caràcter molt més modest, simple i espartà.

D'aquesta època, principis del segle XIX, tenim contractes de parceria ajustats, en l'essencial, al model que s'aniria consolidant i que encara sobreviu parcialment. A tenor d'un de dits contractes, de 1820, corresponent al Rafalet Vell, deduem les línies mestres de com funcionava un lloc en aquella època.

El propietari, que s'autoanomena "propietari, duenyó i senyor" (sic), cedeix en parceria la "posecio" (sic) des Rafalet a un tercer, el parcer, segons una sèrie de pactes. D'entrada es pacta partir, per la meitat, tota la producció de bestiar, blat, ordi, lli, llegums, llana, anyells, formatge, mantega i porcs. Aquesta és, òbviament, la clàusula fonamental, però n'hi ha moltes més que ofereixen dades esclaridores. D'entre elles la que es refereix a la dotació de capital real que acompanya la terra (unes 130 ha en aquest cas) i que aporta el propietari. Aquesta aportació es dividia en bestiar, farratge, instal·lacions i equip. La dotació de bestiar era com segueix: 6 bous, 3 vaques, 63 ovelles i 1 mardà, 3 truges i 1 verro, 3 someres i la meitat d'una mula. Per a l'alimentació inicial d'aquest bestiar s'aportava tota la palla obtinguda en la collita anterior (del sementer conreat).

La dotació d'equipament constava d'un molí, 1 forn, 2 pous, 10 barreres i 1 palanca de ferro o perpal de 26 lliures (uns 10 kg), indispensable per a rompre i despedregar. Tot

aquest equipament havia d'estar en bon ús i complert: "pou pouant, forn cremant, molí molent i barreres ballant". La presència de 10 barreres en la dotació indica que la finca estava ja organitzada en nombroses "tanques" o closes per al bestiar.

Pel que fa a certs productes relativament excepcionals, els pactes eren més específics i variats. Per exemple, sobre el tabac i les olives, el propietari es reservava certs drets especials; també sobre l'aviram, la sal (recollida als cocons naturals formats a la costa baixa), els aglans, etc. Sobre la vinya també hi ha tractes especials i el propietari es reserva tots els drets sobre un hort de tarongers. El propietari reclama ésser abastat de tota mena de productes per al seu consum domèstic, les "provisions", en proporció equivalent al que hom suposa que el parcer retirarà amb la mateixa finalitat per a la seva casa: gra, palla, llegums, llet, etc.

De tot el que hem vist es desprèn que es Rafalet de principis del segle XIX era una explotació complexa a la qual hi havia un poc de tot, però amb predomini dels cereals i de les ovelles com a productes comercialitzables. En conseqüència, podem parlar d'una orientació mixta de l'explotació: satisfer les necessitats de consum de dues famílies, la del propietari i la del parcer, i obtenir uns excedents de blat, carn, llet, formatge i vi per al mercat. Aquest mosaic d'activitats tenia, com a positiva contrapartida, una diversitat i uns matisos paisatgístics molt atractius.

Una sèrie de pactes complementaris il·lustren sobre detalls molt interessants relatius a l'ordenació de les terres. El segon pacte, en l'ordre de redacció, cosa que subratlla la seva importància, és la prohibició de "restoblar", això vol dir de no respectar el guaret. En general, com veurem, la terra descansava dos anys després d'ésser sembrada de cereal.

Un altre pacte interessant és el referent a la rompuda dels erms (fer *terres noves*). En aquest cas el propietari es compromet a col·laborar en les despeses i es pacta que la pedra resultant es destinarà a la construcció de parets i murs contra l'erosió (encadenats). En sentit semblant van altres pactes relatius a parets. El propietari s'obliga a restaurar (fer i

desfer) 35 canes (aproximadament 35 metres) de paret seca a l'any.

De tot això darrer es dedueix amb claredat el gran interès, ja en aquella època, pel sistema de "tanques". Com ja hem apuntat, el camp de Menorca és una gegantesca quadrícula de closos pètries. Cada cel·la de la dita quadrícula és una "tanca". Cal subratllar aquí aquesta i altres qüestions de vocabulari, ja que sovint hi ha confusions com la de creure que una tanca és una porta o barrera. Les tanques menorquines són recintes comunicats entre ells per "portells" oberts al mur i que compten amb una "barrera", feta amb branques d'ullastre, que controla dita obertura. Aquesta compartimentació contundent de l'espai agrari intern de totes i cada una de les explotacions és el tret més visible i espectacular del camp menorquí i el seu paper és decisiu, tant que dedicarem al tema un apartat especial. En un interessant tractat d'agricultura menorquina de mitjan segle XIX (Soler i Febrer, 1857), els autors ens diuen textualment: "Les parets són tan necessàries que, faltant a una propietat, no es trobaria pagès que la cultivés en parceria".

UN PAISATGE DE CAMPS MOLT DIVIDITS: LES TANQUES

Les fotografies aèries del camp menorquí i el propi mapa topogràfic 1:25.000 ens ofereixen una imatge sorprenentment "quadriculada". Tota Menorca és un escaquer de petites cel·les relativament geomètriques: les tanques. Un mostreig sobre fotografies aèries de diferents àmbits illencs ens dona com a resultat una mitjana de 1.000 m de paret seca per hectàrea. Això significa que Menorca compta amb la "fotesa" de 70.000 quilòmetres de paret seca i, també, que han estat moguts i trets del sòl ni més ni manco que uns 70 milions de metres cúbics de pedra. Òbviament, sense parets, els camps menorquins serien un pedregar incultivable. En conseqüència, les tanques de Menorca tenen, entre d'altres, dues funcions bàsiques i inseparables: despedregar i tancar. D'altra banda, s'ha de dir que no estam parlant d'uns murs qualssevol. Les parets seques

menorquines són una obra molt sofisticada i sòlida, un petit prodigi artesà. No explicaré aquí els detalls tècnics però sí profunditzaré en les funcions de tan especial element (Fig. 23.3).

Com indicàvem, un lloc no podria funcionar, a "la menorquina", sense parets ja que elles garanteixen la viabilitat i eficàcia de la coexistència i complementarietat entre conreu i ramaderia. El lloc està compartimentat en cel·les amb diferents funcions que se centren en la possibilitat d'ésser totes accessibles o no, en funció del disseny del pagès. Cada tanca té diferents accessos. Els accessos principals són els "portells" i les "portellades" que es tanquen amb belles i sòlides barreres fetes amb barres d'ullastre. Els altres accessos són només aptes, respectivament, per a bestiar menut (passadores) i persones (saltadors). Les passadores són un pas en la base de la paret, amb dintell pla o apuntat, pel qual pot passar una ovella i un porc, els "saltadors" són una escaleta de pedres sortints, a ambdós costats del mur, per a ús exclusivament humà.

Hi ha diferents tipus de tanques. La tanca pròpiament dita és més o manco rectangular, d'una superfície pròxima a l'hectàrea. La seva destinació bàsica és el cultiu herbaci. Després tenim la "pleta", de menor extensió i es dedica principalment a hort, fruiters, etc. De més a més, tenim els "corrals", generalment circulars, la missió principal dels quals és la de protegir els arbres aïllats del bestiar. Els més freqüents són un senzill anell de paret que envolta una figuera, un garrofer, o, fins i tot, un redol d'ullastres o alzines. En molts casos els corrals serveixen, també, com a refugi per al bestiar menut que pot accedir al recinte a través d'una "passadora".

Existeixen altres tipus de murs que no serveixen per a tancar, sinó per al control de l'erosió; es tracta dels "encadenats" i dels "fortins", construïts a les vessants, els primers, i a les valls, els segons. Aquestes construccions, juntament amb les parets de les tanques, fan que Menorca sigui avui una terra sense greus problemes d'erosió, una admirable raresa que s'ha estudiat recentment (Bisson, Veyret i Vidal, 1995). Gràcies a la gran proliferació de murs, les aigües topen amb milers d'obstacles

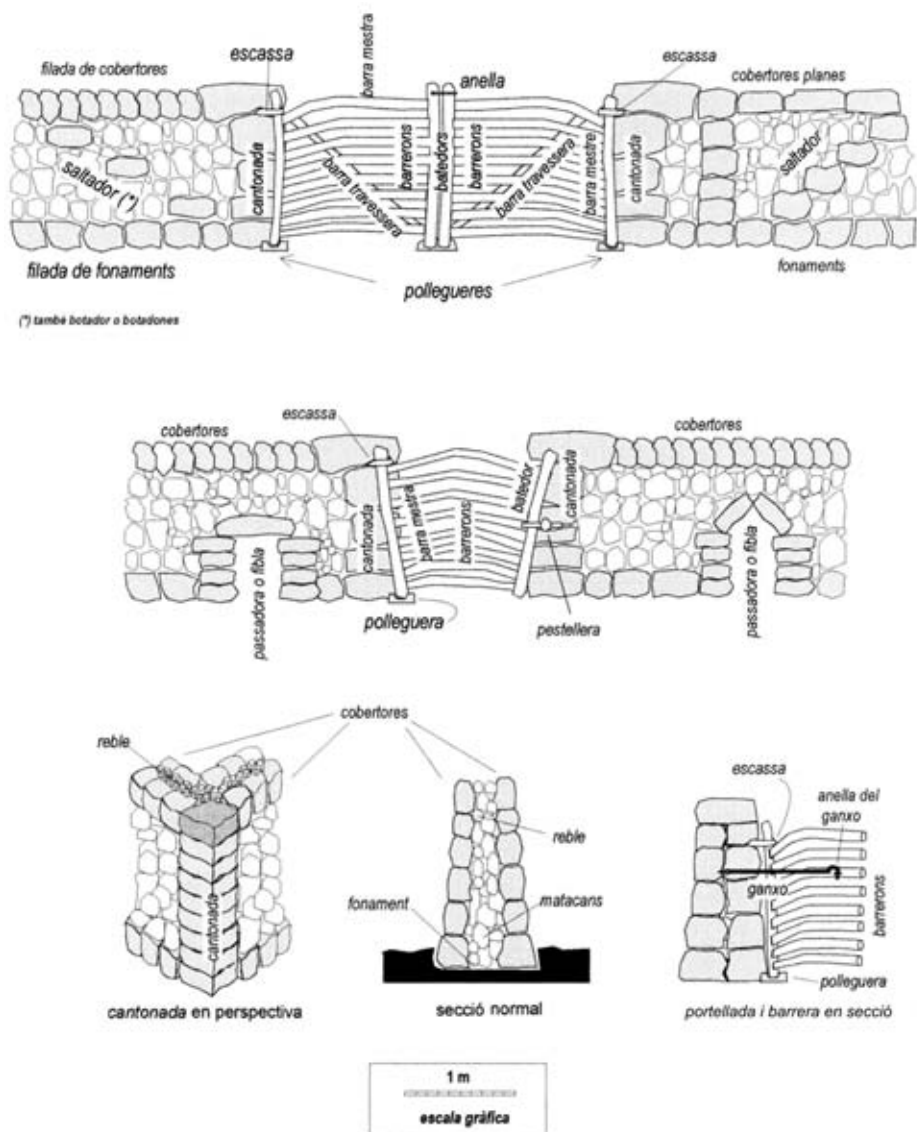

Fig. 23.3. La tanca menorquina i els seus elements: parets i barreres. Amb traç més gruixut i ombrejat les pedres seleccionades i/o rònegament retocades. Amb traç més fi les pedres indiferenciades (còdols). Les més petites (rebile) s'empren de farciment.

i solament aconsegueixen dur a la mar modestes porcions de sòl. Això també afavoreix la infiltració de l'aigua cap al gran embassament subterrani que és el roquissar calcari. Les tanques tenen, fins i tot, una funció d'ordre microclimàtic. Es procura que la seva forma sigui allargada en sentit est-oest; d'aquesta manera la terra està més protegida del vent del nord –fred i salí– i cada tanca compta així amb una llarga faixa arrecerada i assolellada (la “redossa” o solell) que s'aprofita per als cultius més delicats i on cerca recer el bestiar els dies freds. Al contrari, la vorera que mira al nord, l'obaga, és un consol per al bestiar en l'assolellada canícula.

La utilitat i la importància de les tanques és tan gran que totes mereixen tenir i tenen nom propi i el pagès en coneix totes les virtuts o defectes de cadascuna. As Rafalet Nou, que comptava el 1960, data en què deixà de funcionar segons la tradició, amb unes 90 ha, hi havia un centenar de tanques de dimensions molt diverses i variada toponímia.² Els mapes de la figura 23.4 ens serviran de base per a explicar, tot seguit, com funcionava un lloc segons el sistema tradicional que tingué plena vigència des del segle XVIII fins a mitjan segle XX.

EL SISTEMA AGRARI MENORQUÍ

Com hem vist, el lloc és el tipus d'explo-tació dominant a Menorca. És moderadament extens (més de 10 ha conreables, més de 30 en total) i des de fa segles ha estat regit a escala familiar i orientat vers una producció extensiva i moderadament diversificada en la qual cultius i ramaderia han coexistit de manera complementària i compatible amb la pervivència del bosc i les garrigues. Es tracta d'un model de “baixa pressió”, positiu sota el punt de vista conservacionista. No obstant això, la manera amb què els agents agraris menorquins gestionaren les seves terres estan lluny d'ésser rudimentàries.

Sota una aparença de simplicitat s'amaguen mecanismes molt subtils que impliquen altes dosis d'intel·ligència i tenacitat. Sense aquests ingredients humans l'eficiència productiva dels generalment poc dotats sòls insulars hauria estat molt inferior. Per exemple, la baixa producció i productivitat de tipus cerealista quedava compensada per la productivitat ramadera gràcies a l'exhaustiu aprofitament de les pastures i rostolls que permetia el sistema de tanques. Cada lloc estava dividit en múltiples cel·les que s'organitzaven en tres grups o “sementers” destinats a una rotació triennial. Si a la tardor de l'any 1900, per exemple, se sembrava de cereal un sementer, això implicava que els altres dos quedaven en un descans més o menys accentuat. Un dels sementers, l'acabat de segar, restava en descans total (sementer de “rostoll”) mentre que l'altre suportaria diferents treballs i cultius preparatoris compatibles amb la futura sembra de cereal (sementer de “goret” o guaret).

En el cas des Rafalet Nou, lloc de superfície mitjana, l'extensió total, en època tradicional, fins a 1960, era d'unies 90 ha. La meitat de la terra era conradís i la resta *marina* (alzinar, ullastrar, matollar i pur ermàs de pedres nues castigades pel salpluig). Les 45 ha cultivables estaven dividides en tres sementers d'unies 25 quarteres³ cadascun. Per a obtenir aquesta superfície conreable s'havia hagut de treballar de valent a l'època de la rompuda,⁴ en el segle XIX, però tampoc era lleugera la feina cent anys més tard. Hi havia molts trossos de terra on l'abundància de roca superficial impedia el pas de l'arada romana i per això a tots els llocs de Migjorn es contractaven cavadors de roques a la tardor (santniquenadal). Allà on l'arada passava, a base de sortejar molts “ganxos”, s'arabassaven molts còdols que s'havien de decantar formant munts o clapers que servien

3 La conversió exacta de les quarteres (mesura de capacitat, de llavor) en unitats superficials és impossible ja que tot depèn de la qualitat del terreny pel que fa a l'admissió de llavor. En el cas des Rafalet, lloc de terra mediocre i dolenta, una hectàrea equivalia a 1.6 quarteres.

2 V. Vidal (1998, p. 107) on hi ha un mapa on es detallen tots els noms de tanca des Rafalet Nou.

4 En els anys cinquanta del segle XX encara es feien terres noves as Rafalet Nou.

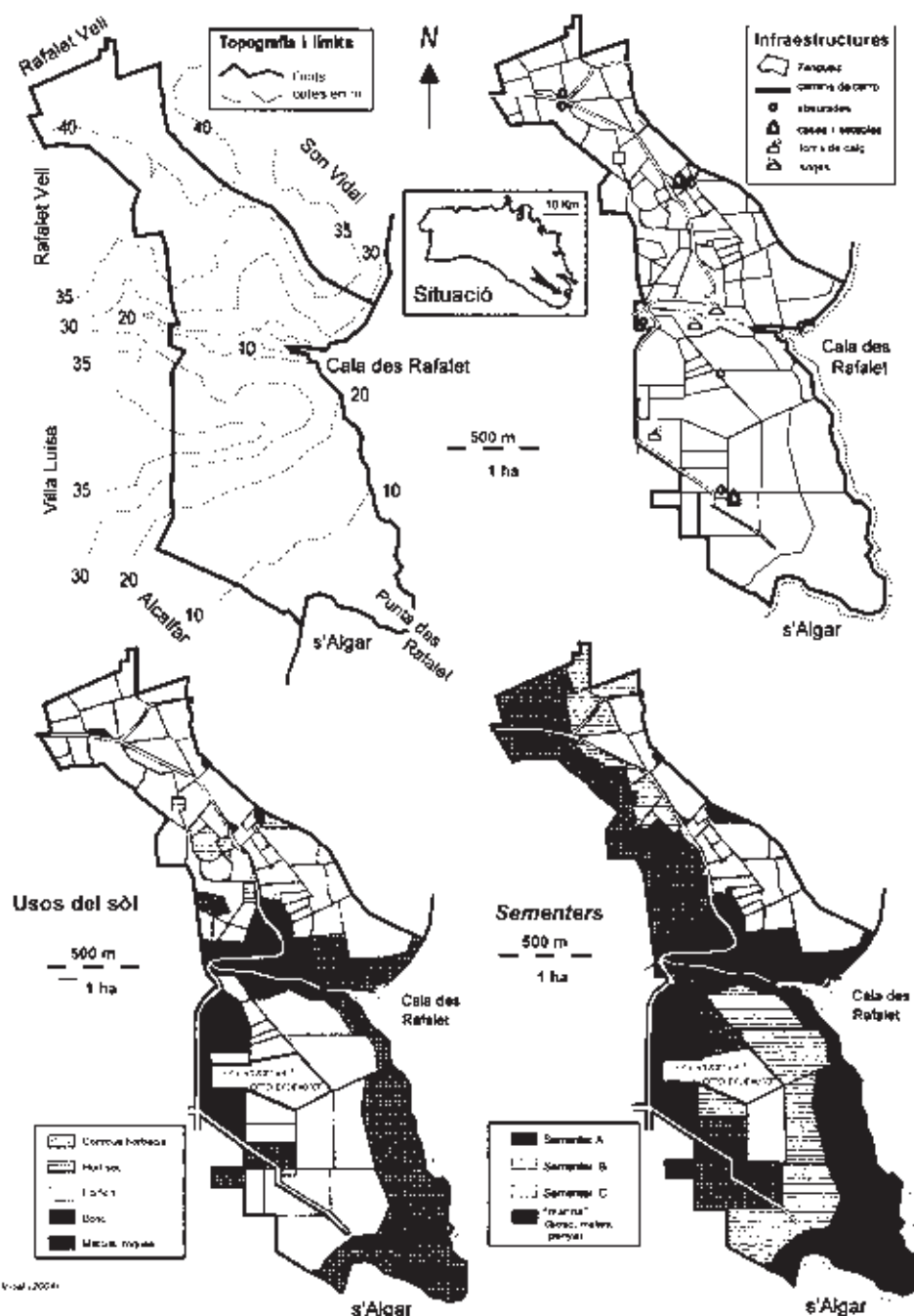

Fig. 23.4. Rafalel Nou: topografia, límits i usos del sòl en 1960.

per a fer noves parets. Si les pluges eren tardanes i no es podia llaurar per l'excessiva duresa de la terra, es desfeien el terrossos a cops de maça. En resum, posar el sement en condicions de produir era un treball titànic. Quan tot estava a punt, es dedicaven 2/3 del sement a blat i la resta a ordi i civada, a parts gairebé iguals. Un bon any, el blat donava 10 per 1, però els mals anys tot just s'arribava al 4 per 1. La productivitat mitjana s'acostava 7 x 1 per al blat, mentre que l'ordi i la civada, menys exigents, donaven rendiments més alts. L'adob de les terres era mínim, encara que alguns senyors, per a estimular l'ús d'adobs químics en pagaven 2/3 del cost. Una alternativa intel·ligent i social, a l'hora, eren les estivades. El pagès estava autoritzat a cedir gratuïtament i temporalment fragments de la terra de guaret a persones de pocs recursos que sembraven hortalisses d'estiu amb l'única condició que aportassin els fems necessaris. Malgrat l'aparent pobresa de les terres, els estivaders eren capaços d'obtenir, sense regar, bones collites de melons, síndries i d'altres hortalisses. A la tardor, un cop aixecada la collita, es tornava a llaurar, se sembrava el gra i el cereal creixia més ufanós sobre la terra remenada i enriquida per l'estivada.

A la vista d'aquestes dades només, podria semblar que l'agricultura illenca era primitiva i miserable, però això no passa de ser la cara més visible de la qüestió. A aquesta magra producció de gra, s'ha de sumar la carn, la llet i la llana. Gràcies a les tanques, el lloc podia comptar amb una ramaderia molt superior a la imaginable en altres circumstàncies de camps oberts. Mitjançant un sistema controlable de portells i senderes, el bestiar reclòs a les tanques dels sementers en guaret tenia accés lliure a l'abeurador i sovint també a l'estable, però mai no podia accedir a tanques no desitjades, ni a les cultivades, per descomptat, ni a aquelles on s'estava regenerant la pastura. As Rafalet Nou de mitjan segle XX vivien sense grans problemes, menjant únicament de la terra, 6 vaques amb els seus vedells, 60 bènes amb la seva cria, 4 truges amb una vintena de porcells i un verro, 2 egües, 1 mul, 1 ase, gallines, conills, etc. La producció de llet s'acosta-

va als 30.000 l anuals amb els quals feien uns 3.000 kg de formatge.

En aquest context, el bestiar donava poca feina i poques despeses. La figura del pastor era pràcticament desconeguda a l'illa i el bestiar menjava pràcticament de manera gratuïta. L'oportuna dosificació de l'herba espontània, relativament generosa d'octubre a maig, multiplicava l'eficàcia de les pastures. Mai no es permetia al bestiar pasturar l'herba que començava a créixer i mai no se'l deixava esgotar la pastura d'una tanca. Àdhuc, amb aquest sistema, es podia controlar de manera minuciosa i "automàtica" la distribució dels fems a les diferents tanques de guaret. Per exemple, quan començava a néixer l'herba a la tardor, es tancava el bestiar per a evitar que destorbàs el creixement vegetal. Quan la pastura ja tenia un desenvolupament adequat a algunes tanques, es deixava entrar-hi el bestiar més selecte que pasturava la millor herba i era substituït, successivament, per bestiar menys valuós fins que la regeneració de l'herba semblava amenaçada. Llavors, la tanca era clausurada fins que la pastura recuperava la seva ufanor. Fins i tot els boscs i les garrigues estaven encerclats, car també representaven un paper dins el sistema. La fulla de l'ullastre i d'alguns arbusts eren l'aliment d'emergència a l'estiu i també a la tardor si les pluges no arribaven puntuals. En boscs i marines malvivien tot l'any aquells caps de bestiar de poc valor coneguts com a "de mal profit".

Els boscs i les garrigues tenien també altres papers dins el sistema. El lloc necessitava llenya per a cremar, fusta per a obrar (barres, eines, etc.) i també hom trobava aquí fruits ocasionals, però no menyspreables, com els bolets, espàrrecs, i, sobretot, la caça. Aquesta tingué i té a Menorca, com a molts altres indrets, un paper molt important i sovint oblidat quan es parla de paisatges rurals. La passió per la caça, com a esport, ha salvat moltes terres de la desforestació. A Menorca la caça és, en principi, monopoli del senyor, com també altres usos més materials del bosc. Aquest és el cas de la producció de carbó vegetal i de calç que el senyor arrendava a professionals. També hi havia as Rafalet Nou una

petita font d'ingressos “minera”. S'autoritzava particulars per a treure material de les petites pedreres del lloc a canvi d'una porció de l'extret.

Tot aquest complex món, molt interessant per a l'observador, funcionava a base d'un factor clau: molta feina, de sol a sol, d'un nombre molt considerable de persones. As Rafalet Nou hi treballava, fa cinquanta anys, una gran família, amb dos fills i quatre filles, tots actius, i encara es contractaven ajudants fixos (un *misatge*) i altres temporers (cavadors de roques, segadors). Sumant tota la força de treball fixa i eventual, ens anam a un equivalent de vuit treballadors de plantilla a jornada pagesa, de sol a sol i amb unes “vacances” d'unes hores per anar a missa els diumenges i fer una copa i una xerradeta al bar del poble. Quan en els anys seixanta del segle passat l'economia espanyola començà a despertar, tot aquest món s'esfondrà en pocs anys. Els orgullosos

amos de grans i famosos llocs es quedaren sols, fins i tot les madones deixaren les seves admirables tasques a canvi d'una feina més lleugera, reglamentada i millor pagada al sector turístic. A partir del 1959, en poc més de deu anys, es Rafalet Nou conegué tres parcers diferents i des de 1970 ningú s'ha interessat en fer-se càrrec a fons de tan prestigiosa explotació. Sortosament, alguns jubilats s'han fet càrrec d'uns mínims de conservació a canvi de poder criar-hi una mica de bestiar.

Per a propietaris i parcers de llocs grans aquest sistema extensiu i poc agressiu fou, durant anys, un “luxo assumible”. En canvi, a les finques més petites calia sacrificar al conreu la quasi totalitat del terreny. D'aquesta manera, a Menorca, com a molts altres indrets, el latifundi ha resultat més “ecològic” que el minifundi. Per això mateix, les actuals zones protegides (ANEIS) de l'illa coincideixen, gairebé, amb les zones de major propietat i de llocs més

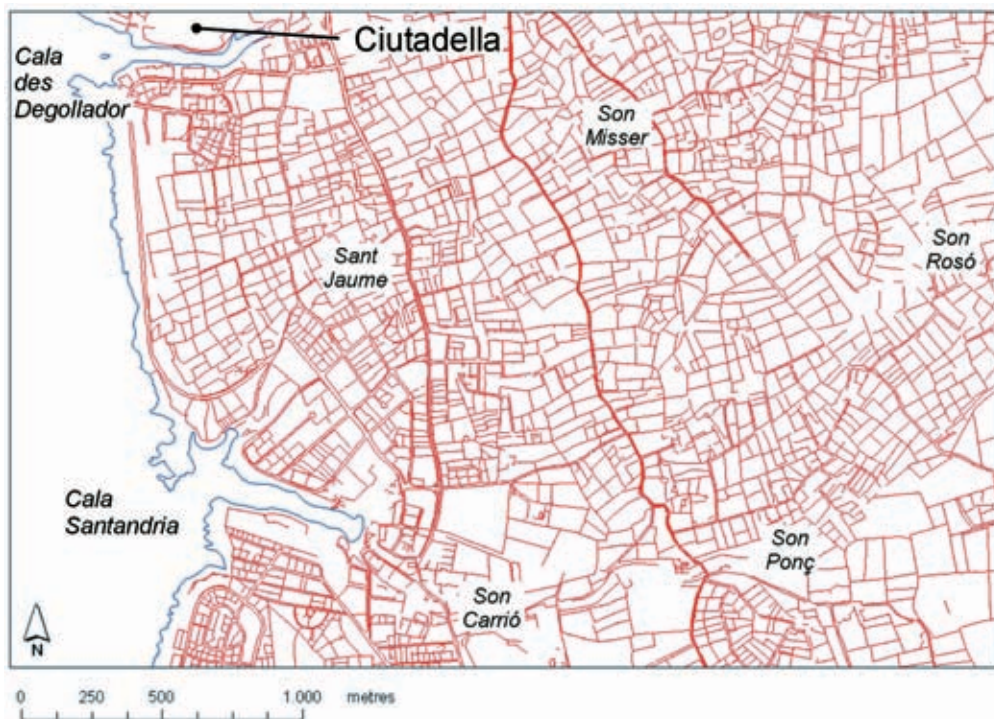

Fig. 23.5. Al camp menorquí sobreviuen més de 70.000 km de paret seca que al mapa topogràfic (entorn meridional de Ciutadella) ofereixen una sorprenent imatge laberíntica.

extensos. Quasi sense excepció, aquests darrers es troben al litoral i compten amb altes proporcions de terra no conreada. No cal dir que els erms predominen a les zones més adverses (pendents, roquissars, etc.) però, si la necessitat obligava, la rompuda va arribar als indrets més insòlits. En general, les terres més humanitzades no són sempre les més aptes, sinó aquelles més subjectes a la necessitat.

La tesi del "luxe assumible" és com segueix. La construcció i manteniment de milers de metres de mur, la clau del "sistema agrari menorquí", té un cost. Avui, any 2004, el preu per metre de paret nova s'acosta als 60 euros; per tant, encerclar i compartimentar, a la manera tradicional, una finca com es Rafalet Nou, de quasi 100 ha, costaria uns 5 milions d'euros, xifra quasi deu cops superior a l'actual preu de mercat.⁵ No hi ha dubte que en altres èpoques el cost de la construcció de parets degué ser proporcionalment molt inferior. Possiblement, la gran expansió de les tanques coincidí amb les crisis dels anys centrals del segle XIX quan abundà l'oferta de mà d'obra barata i es feren moltes terres noves. En conseqüència, el sistema es consolidà gràcies a unes conjuntures de misèria ja que és difícil d'imaginar-ne la implantació en èpoques d'abundància.

Els 70.000 km de paret seca que sobreviuen (Fig. 23.5) avui al camp menorquí són una valuosa herència (més de 4.000 milions d'euros) que tots voldríem conservar, però que ningú no sap com ho ha de fer. D'antuvi, molts d'aquests murs han perdut llur funció i molts han esdevingut disfuncionals. Llaurar amb tractor, per exemple, esdevé lent i, per tant, car en el context de l'escaquer de tanques. En segon lloc, la conservació de les parets és difícil i costosa. La trista realitat és que quan s'esfondra un mur ("enderrossall"), les alternatives reals solen ésser només dues: que es quedi tal com està o que sigui reemplaçat o completat amb filferro

espinós o altres materials de fortuna. Un altre element de difícil conservació són les estètiques "barreres" d'ullastre. Els pocs artesans que les fabriquen no donen l'abast i el seu preu és alt. El resultat és que molts dels portells són avui tancats amb somiers rovellats o *palets* rebutjats.

Des del punt de vista ecològic, les parets tenen un paper interessant. A les seves infinites cavitats tenen allotjament i refugi els éssers vius més diversos i, als camps abandonats, llentiscles, ullastres, esbarzers i d'altres matolls prosperen ran de les parets. D'aquesta manera està progressant una mena de bardisses de bosc geomètric que subratlla i, al mateix temps, camufla la xarxa de parets. Això fa que l'observador que passeja pels camins capti una imatge exagerada de la real regeneració del bosc: des d'una perspectiva baixa les rengleres d'ullastres semblen tocar-se i no es veuen els grans espais encara buits en el centre de les tanques.

EL CASAT

Dintre de la teoria del "luxe assumible", hi entren moltes més qüestions que només les tanques. Tota l'obra civil d'un lloc corria a càrrec del propietari i, a la vista del que s'hi troba, és obvi que aquest no era, genèricament, avar.

D'entrada hem de parlar del "casat", conjunt de edificis d'ús humà i agrari. La casa-vivenda de quasi tots els llocs és un edifici, gran, sòlid i confortable,⁶ segons els usos antics. La parcera (*madona*) ho mantenia tot en un estat d'ordre i netedat impecables, però la casa l'havia pagada el senyor i les obres de manteniment també, fins i tot l'emblancat de les parts inaccessibles a la granereta de mado-na. Fins a les acaballes del segle XVIII, les dependències agropecuàries eren poques ja

5 Preu "turístic" perquè cap lloc de Menorca té avui preu com a explotació agrícola. Que la majoria dels llocs no siguin edificables no serveix de res a aquests efectes, de forma que l'adquisició de terra amb finalitats agrícoles és gairebé impossible.

6 Comptaven amb diferents habitacions (dormitoris) amb paviment i parets enfangades. La cuina disposava d'un bon fumeral i, fins i tot, hi havia cuines de foc central d'estil aparentment pirinenc. També hi havia forn de pa extern i bugaderia amb piques.

que, mentre predominà la ramaderia ovina, no eren necessàries grans instal·lacions. Les primeres grans construccions ramaderes tingueren com a principal objecte l'aprofitament dels fems. Per a les ovelles es feren a tot arreu barraques circulars de pedra seca i falsa cúpula molt interessants, però de dimensions modestes. Aquest no és el cas dels llocs que pertanyien al comte de Torressaura qui, a finals del segle XIX, construí dotzenes de barraques gegantines, aptes per a bestiar gros, a les seves molt nombroses finques, principalment al nord-oest de Ciutadella. Aquestes barraques, impressionants monuments d'arquitectura "sense arquitecte", no despertem, lamentablement, l'interès de ningú, però aguanten i, potser, aguantaran gràcies a la seva extraordinària qualitat. El hobby del senyor comte devia ésser ruïnós i el parcer d'una de les seves finques em contà, fa anys, una anècdota que segurament no és *vera*, però sí molt ben *trovata*: deien que el comte deixà de construir barraques quan un banc de Maó li oferí una destinació més productiva per als seus estalvis.

A principis del segle XX anà agafant empena la ramaderia bovina i la producció de formatge amb proporció cada cop major de llet no ovina. Les vaques necessiten estable i així començà la construcció de bouers. El patró arquitectònic que s'imposà fou tan reeixit que avui són nombroses les residències secundàries amb pretensions que no són més que un bouer adaptat. Unes residències tan luxoses per a vaques sorprenen i això entra en el que he denominat "luxe assumible", però encara és més paradigmàtica de tot això una construcció més antiga. Ja en el segle XVIII les eres dels llocs de Menorca no tan sols no eren una simple porció de terra ocasionalment apiconada, sinó construccions perpètues de pedra tallada i decorada i paviment petri o de ceràmica.

En resum, els llocs de Menorca estan plens de construccions funcionals d'una qualitat molt superior als mínims exigibles per raons d'eficiència i rendibilitat. En conseqüència —una sort per als amants dels paisatges humans i de l'antropologia—, en determi-

nats moments de la història agrària menorquina els senyors foren generosos pel que fa a la comoditat dels parcers i del bestiar i a l'ornat de la finca. Si els llocs haguessin estat propietat de petits pagesos o petits rendistes, això no hauria estat possible, però aquest no era el cas. Una bona part dels propietaris eren relativament rics i per a molts la terra era més una qüestió de prestigi que d'economia. El cas des Rafalet Nou n'és un exemple, encara que, potser, una mica forçat. Els hereus de la nissaga, des del segle XVIII fins avui, foren quasi sempre, molt més que terratinents; l'antepenúltim, Joan J. Vidal Mir, fou advocat, home d'empresa i erudit. Creà i dirigí l'únic banc menorquí que acabà bé i fou soci fundador i secretari de la primera fàbrica d'electricitat.

La part de Migjorn, la més atractiva com a àmbit de vida i d'esbarjo, compta amb els més bells i representatius exemples d'arquitectura rural, tant rústica com senyorial, i constitueix la part més antropitzada de Menorca, per a bé i per a mal. Fins als anys del *desarrollo*, la perifèria de Maó presentava un paisatge rural molt particular. Els gran llocs tradicionals que embolcallaven la vila medieval s'anaren esmicolant per la pressió demogràfica i la demanda de productes alimentaris per a la població local creixent i per a la nombrosa població flotant de militars, marins i funcionaris. De l'esmicolament sorgiren múltiples horts i vinyes i, especialment, les casolanes formades per petites nebuloses d'habitatges unifamiliars dispersos, més petits, però no menys dignes que els dels llocs, on residien jornalers i empleats de l'agricultura i dels serveis i les indústries de la vila. El resultat de tot plegat era un paisatge de notable bellesa, inhabitual en àrees periurbanes. Entorn de Ciutadella el procés fou semblant, però de menor abast, i no s'arribà a formar cap casolania. L'expansió urbanística recent ha estat sovint incompatible amb aquests valors. Igual ha passat a determinades àrees rurals llunyanes convertides en centres turístics. Sortosament, a Menorca s'ha aconseguit un cert compromís, gairebé espontani, entre desenvolupament i conservació. En els anys de major disbauxa desenvolupista el sector turístic

cresqué aquí amb menor ritme i major seny que en altres indrets. Una part notable de tot això podria raure en el fet que una gran proporció del litoral menorquí estava controlat per poques mans que, en aquell temps, no mostraren cap interès en l'afer. Un cop les institucions intervingueren en la qüestió urbanística, les autoritats tingueren fàcil la protecció del medi, es limitaren a prohibir que es toqués el que encara romanía intacte i així estaven, gairebé incòlumes, molts dels grans llocs litorals. Sobre les diferents i profundes accions humanes recents sobre el Migjorn menorquí no direm res perquè estan a la vista.

La lectura atenta dels gràfics adjunts sobre es Rafalet Nou i sobre les tanques ens evitaran més i més feixugues descripcions. En conseqüència, donarem pas a unes breus conclusions i a un comentari també breu de l'estat actual i del previsible futur del paisatge rural menorquí.

CONCLUSIONS

Al llarg d'aquest escrit hem intentat explicar el com i el perquè de la situació comparativament envejable dels paisatges agraris i naturals de Menorca, especialment els de Migjorn, ambdós inseparables i interdependents.

Els camps, els boscos i les garrigues de la Menorca d'avui són com són pel paper que han representat a la unitat d'explotació dominant, el lloc. La consolidació i perseverança d'aquest tipus d'explotació, extensa i extensiva, però molt humanitzada, sols s'explica en un context històric recent en el qual el camp no fou quasi mai l'única, ni tan sols la principal, forma de subsistència.

El comerç i la petita indústria exerceixen poca o nul·la pressió sobre el camp i, fins i tot, afecten poc la població rural. Fins al *boom* econòmic dels anys del *desarrollo*, els llocs menorquins funcionaren, sense grans problemes, a l'estil tradicional, però, a partir dels anys seixanta, amb la forta dinamització i terciarització de l'economia, solament aquells llocs més aptes aconseguiren sobreviure com

explotacions agràries rendibles i això a costa de reorientar el sistema. S'abandonà el cereal i es dedicà tot l'esforç a la producció de farratges per alimentar una ramaderia exclusivament vacuna de llet, estimulada per l'èxit de la indústria formatgera local. En conseqüència, sobre les encara ben conservades restes físiques del lloc tradicional, es desenvolupà una agricultura molt diferent (monocultiu amb mecanització, adobs químics, etc.) que pot coexistir, amb dificultat, amb l'herència del passat, però que difícilment podrà conservar-la íntegra i/o millorar-la.

Les terres de conreu menys aptes, que eren moltes, han estat abandonades, amb la qual cosa el bosc i la garriga estan recuperant amb avidesa el terreny perdut fa segles. Això no obstant, l'alzina, la vella reina del bosc insular, no aconsegueix aprofitar l'oportunitat. Els pins i els ullastres, molt més vitencs, són els protagonistes d'una ràpida repoblació forestal espontània que, fins avui, sortosament, no ha comportat increment dels incendis.

L'escassetat i l'encariment de la mà d'obra fa que, fins i tot a les poques finques més rendibles, es pugui fer ben poc en matèria de conservació. Poc o res queda de la preocupació sumptuària que donava lloc a que les construccions rurals tinguessin un atractiu toc de superfluitat. En els llocs menys viables, que són molts, ni tan sols és possible evitar la degradació dels elements més nobles del patrimoni rural (casa, estables, eres, etc.). Davant aquesta realitat no es fa quasi res. Molts creuen que els senyors, els propietaris dels llocs, són encara rics, que poden assumir luxes, com abans, i, en conseqüència, pensen més en mortificar-los que en estimular i potenciar accions conservacionistes sostenibles o en trobar altres alternatives com l'expropiació.

A l'actualitat estan legalment protegides grans porcions superficials de l'illa (ANEIS), formades quasi exclusivament per finques privades, però poc o res es fa en el camp pràctic (vigilància, control, conservació). Al contrari, per vulgars mòbils electoralistes-populistes es tendeix a facilitar l'ús i l'abús dels espais protegits per visitants indiscriminats, mentre que

es palpa poca o nul·la preocupació real sobre l'impacte ecològic de l'afer i, menys encara, pels impactes socials i econòmics que aquesta mena de protecció formalista exerceix damunt els explotadors de les finques afectades. Urgeix, doncs, anar més enllà de la "protecció de paper". La protecció efectiva és complexa i mai no gratuïta. Possiblement, la menys dolenta de les proteccions és la que neix del bon enteniment de les parts afectades. Els ciutadans sensibles desitgen un paisatge rural ben conservat; els agricultors, la part fonamental, desitgen guanyar-se la vida en pau. Cal conciliar ambdues desiderata, altrament el paisatge figurarà al bàndol perdedor.

La supervivència de l'activitat agrària a Menorca és especialment delicada. Com a tot l'Occident la pagesa ha deixat d'ésser una professió quasi obligada a una vocació amb poca capacitat de convocatòria. Moltes explotacions estan tancant pel simple motiu que els seus patrons es jubilen i no troben successor. A tot això, s'afegeix l'esgotament del model formatger que funcionà amb èxit durant dècades. Trobar una alternativa viable a l'esmentat model no és fàcil perquè el canvi d'activitat és sempre difícil. La capacitat de conservar el patrimoni agrorural per part del model en crisi havia esdevingut mínima i és de tèmer que qualsevol alternativa no siga millor econòmicament. Davant de tot això, potser el més raonable seria optar per una política de conservació selectiva que posàs l'accent en la salvació del més rellevant de l'esmentat patrimoni, encara que no surtin el nombres.

En temps passat, les conjuntures socioeconòmiques foren favorables a una evolució espontània prou satisfactòria del paisatge rural menorquí. Avui dia no és així. Òbviament no podem canviar significativament la conjuntura a curt termini; per tant, cal fer esforços d'imaginació per a pal·liar-ne els efectes negatius. Lamentablement la imaginació no abunda i, en matèria de conservació, predominen els fonamentalismes sobre l'acció possibilista i proliferen els projectes insostenibles de desenvolupament sostenible.

Mentrestant, la situació empitjora.

BIBLIOGRAFIA

- ARMSTRONG, J. 1930. *La historia de la isla de Menorca*. Versió castellana de la 2ª edició anglesa (Londres 1756) de J. Vidal i Mir i S. Sapiña Maó. Imp. Sintès. Reeditada en 1978 per Nura. Ciutadella.
- BAULIES, J. 1964-1967. *L'illa de Menorca*. Ed. Barcino. Barcelona. 3 vol.
- BISSON, J. 1977. *La terre et l'home aux îles Baléares*. Edisud. Aix-en-Provence. 415 pp.
- BISSON, J., VEYRET, Y. i VIDAL, T. 1995. Minorque ou l'exception en Méditerranée. Une île sans érosion. *Bulletin Réseau Erosion*, 15.
- BONET, A. 1988. *Menorca Pagesa*. Consell Insular de Menorca. Maó. 171 pp.
- CASASNOVAS, M.A. 1998. L'economia menorquina en el segle XIX (1802-1914). *Quaderns d'Història Contemporània de les Balears*. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca. 64 pp.
- ESCUADERO MESA, J. 2001. *L'agricultura de Menorca vista pels homes que hi treballen*. Consell Insular de Menorca. 113 pp.
- HABSBURG, L.S. 1980. *La isla de Menorca*. Traducció del vol.VI de *Die Balearen* (Leipzig 1890). "Sa Nostra". Ciutadella.
- HERNÁNDEZ SANZ, F. 1908. *Compendio de Geografía e Historia de Menorca*. Imp. B. Fàbregas. Maó. 450 pp.
- MARTÍNEZ, A. 1994. *Vies de comunicació i poblament rural del terme des Mercadal*. IME. Maó. 137 pp.
- LINDEMAN, C.F.H. 1786. *Geographische und Statistische Beschreibung der Insel Minorca*. Leipzig. Traducció catalana. IME, Maó, 2002.
- MURILLO, A. 1988. Emfiteusi i censals. *Meloussa I*. IME. Maó. Cf. pp. 53-78.
- NEAL, H. 1713. *State of the Island of Minorca*. Manuscrit. British Library. (Add MSS 17775).
- SOLER, J. i FEBRER, R. 1857. *Exposición de lo estado actual de la agricultura en la isla de Menorca*. Imp. J. Fàbregues. Maó. 162 pp.
- TERRÓN PONCE, J.L. 1983. *Origen, desarrollo y consolidación de la propiedad inmueble en Menorca (1287-1837). Contribución a su estudio*. Institut Menorquí d'Estudis. Col. Gova de Pala. Mahón. 334 pp.
- VIDAL HERNÁNDEZ, J.M. (director): *Enciclopèdia de Menorca*. Diversos volums. Obra Cultural de Menorca. Maó.
- VIDAL BENDITO, T. 1972. La casa rural i la arquitectura tradicional menorquina. *Boletín C.O.C.I.N.* Palma de Mallorca.
- VIDAL BENDITO, T. 1969. Evolución de la agricultura y de la propiedad rural en la isla de Menorca. *Revista de Menorca*, 60: 5-46 (1ª part), 85-125 (2ª part).
- VIDAL BENDITO, T. 1996. Fonaments geogràfics de la història. *Enciclopèdia de Menorca*. Volum: Història, pp.27-82.
- VIDAL BENDITO, T. 1999. Organització de l'àmbit rural. *Enciclopèdia de Menorca*. Tom 14: Antropologia, pp. 83-124.
- VIDAL BENDITO, T. 1998-1999. El paisatge rural de l'illa de Menorca. *Revista de Geografia*. XXXII-XXXIII: 23-44. Universitat de Barcelona.
- VIDAL BENDITO, T. 2002. La imatge cartogràfica de l'illa de Menorca. Dels orígens al primer terç del segle XVIII. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*. 53-54: 227-273.